

PËRFSHIRJA E NXËNËSVE ME NEVOJA TË VEÇANTA ARSIMORE NË SHKOLLAT PROFESIONALE PUBLIKE NË KOSOVË

Sahare Reçica – Havolli
Hulumtuese për Arsim Special dhe Gjithëpërfshirës
Instituti Pedagogjik i Kosovës
E-mail: sahare.reçica@rks-gov.net

Abstrakt

Hulumtimi “Përfshirja e nxënësve me nevoja të veçanta arsimore në shkollat profesionale publike në Kosovë” ka për qëllim të identifikojë nivelin e mbështetjes për përfshirje të nxënësve me nevoja të veçanta arsimore në shkollat profesionale publike në Kosovë.

Hulumtimi ka qasje të përzier: sasiore dhe cilësore, është përshkrues dhe krahasues. Popullacioni i hulumtimit janë shkollat profesionale publike në Kosovë, ndërsa mostra e hulumtimit janë 16 shkolla (23.5 % të popullatës) në komuna të ndryshme, nga të gjitha rajonet e Kosovës, të cilat kanë përfshirë nxënës me nevoja të veçanta arsimore.

Respondentë të hulumtimit janë: zyrtarë të drejtorive komunale të arsimit, drejtorët e shkollave dhe shërbyesit profesionalë, mësimdhënësit dhe nxënësit me nevoja të veçanta arsimore. Nga ta, janë mbledhur të dhëna përmes intervistave të gjysmëstrukturuara, me pyetësorë të përgatitur dhe të përshtatur për secilin grup të respondentëve, me qëllim të identifikimit sa më të saktë të gjendjes rreth mbështetjes që iu ofrohet nxënësve me nevoja të veçanta arsimore në këtë nivel të arsimit.

Instrumentet e hulumtimit janë realizuar në terren gjatë periudhës mars 2020 dhe mars-maj 2021.

Të dhënat janë analizuar përmes metodave statistikore dhe cilësore. Rezultatet e hulumtimit janë interpretuar dhe analizuar, duke nxjerrë përfundime dhe rekomandime konkrete për aktorët relevantë në këtë proces.

Gjetjet e hulumtimit tregojnë se numri i nxënësve me NVA të përfshirë në shkollat profesionale publike në Kosovë nuk është në trendin e rritjes, duke krahasuar atë me 3-4 vjet më parë, përkundrazi, ka rënie të numrit të nxënësve të përfshirë – krahasuar me numrin e nxënësve të cilët përfundojnë arsimin e mesëm të ulët. Po ashtu, nuk bëhet ndonjë vlerësim paraprak për mundësitë dhe aftësitë e nxënësve për orientim profesional në profilet më të përshatshme dhe, me përjashtim të 2-3 komunave, mbështetja plotësisht

mungon, ose është në nivelin më të ulët. Madje, në 3 komuna, në shkollat profesionale nuk ka asnjë nxënës të përfshirë, edhe pse kishin përvoja të përfshirjes në vitet paraprake, ndërsa, në anën tjetër, kishte nxënës me nevoja të veçanta arsimore, të cilët e kanë përfunduar klasën e 9-të dhe nuk e vazhdojnë shkollimin.

Fjalët çelës: *Arsim dhe Aftësim Profesional, nxënës me nevoja të veçanta, mbështetje, përfshirje, shkolla profesionale.*

Inclusion of students with special educational needs in public vocational schools in Kosovo

Sahare Reçica - Havolli
Special and Inclusive Education Research
Kosovo Pedagogical Institute
E-mail: sahare.reçica@rks-gov.net

Abstract

The research "Inclusion of students with special educational needs in public professional schools in Kosovo" aims to identify the level of support for the inclusion of students with special educational needs in public professional schools in Kosovo.

Research has a mixed approach: quantitative and qualitative, it is descriptive and comparative. The research population is public professional schools in Kosovo, while the research sample is 16 schools (23.5% of the population) in different municipalities, from all regions of Kosovo, which have included students with special educational needs.

Respondents to the research are: officials of municipal directorates of education, school principals and professional servants, teachers and students with special educational needs. The data were collected through semi-structured interviews, with questionnaires prepared and adapted for each group of respondents, in order to identify the situation regarding to the support provided to students with special educational needs at this level of education as accurately as possible.

The research instruments were conducted in the terrain during the period of March 2020 and March-May 2021.

The data were analyzed through statistical and qualitative methods. The results of the research were interpreted and analyzed, drawing concrete conclusions and recommendations for the relevant actors in this process.

Research findings show that the number of students with special needs in education enrolled in public professional schools in Kosovo is not on the growth trend, compared to 3-4 years ago, on the contrary, there is a decrease in the number of students involved - compared to the number of students who complete lower secondary education. Also, no preliminary assessment is made of the opportunities and abilities of students for professional guidance in the most appropriate profiles and, with the exception of 2-3 municipalities, support is completely lacking, or is at the lowest level. In fact, in 3 municipalities, there are no students involved in professional schools, even though they had experiences of inclusion in previous years, while, on the other hand, there were students with special educational needs who have completed the 9th grade and do not continue their education.

Keywords: *Professional Education and Training, students with special needs, support, inclusion, professional schools.*

HYRJJE

Përfshirja e fëmijëve me nevoja të veçanta në sistemin arsimor vazhdon të jetë sfidë e nivelit ndërkombëtar, e veçanërisht tek ne, në Kosovë, pasi reformat në politikën arsimore ende nuk sigurojnë qëndrueshmëri zbatimi në praktikë. Përderisa vendet e zhvilluara zbatojnë praktika gjithëpërfshirëse dhe mbështesin personat me nevoja të veçanta në të gjitha nivelet e arsimit, si dhe përfshirjen në tregun e punës, në vendin tonë janë bërë lëvizje në këtë drejtim, por ende jemi larg ofrimit të mundësive dhe respektimit të të drejtave të barabarta për të gjithë, në çdo fushë të jetës.

Edhe pse, krahasuar me të kaluarën (p.sh. para 10 vjetësh), numri i fëmijëve me nevoja të veçanta të përfshirë në sistemin arsimor ka shënuar rritje në të gjitha nivelet e arsimit parauniversitar, (posaçërisht në nivelet 1 dhe 2 - sipas Klasifikimit Standard të Nivelit të Arsimit (KSNA), që në ligjin aktual përfshin arsimin e obliguar), megjithatë nuk mund të flitet për përqindjen e saktë të numrit potencial, meqë nuk ka të dhëna për numrin e saktë të fëmijëve të kësaj grupmoshe. Ndërsa, sipas statistikave të MASHT-it, numri i nxënësve me nevoja të veçanta, të cilët përfundojnë arsimin fillor (klasën e 9-të), shumë nga ta nuk e vazhdojnë arsimin e mesëm të lartë (niveлин 3 - sipas ligjit jo i obliguar), gjegjësisht nuk regjistrohen në klasën e 10-të.

Nga ana tjetër, me sfida të shumta përballen edhe shkollat profesionale, gjegjësisht niveli i Arsimit dhe Aftësimi Profesional (AAP), si hallkë e rëndësishme e sistemit arsimor, e cila përgatit nxënësit për tregun e punës (nivelet 3 dhe 4 - sipas KSNA).

Si rezultat i sfidave, me qëllim të përmirësimit të gjendjes, këto dy fusha - Gjithëpërfshirja dhe Arsimi dhe Aftësimi Profesional - vazhdojnë të mbesin tema aktuale trajtimi në nivel ndërinstitucional.

Si koncepte të ndara, për Fëmijët me Nevoja të Veçanta dhe Arsimin dhe Aftësimin Profesional – shkollat profesionale, janë bërë disa hulumtime edhe në Kosovë, por nuk kam hasur në ndonjë hulumtim që gërsheton këto dy fusha.

Andaj, duke konsideruar të rëndësishme përgatitjen e personave me nevoja të veçanta nga shkollat profesionale për tregun e punës, është realizuar ky

hulumtim, i cili ka për qëllim të identifikojë nivelin e mbështetjes për përfshirje të fëmijëve me nevoja të veçanta në arsimin e mesëm të lartë - shkolla profesionale në Kosovë.

Konteksti teorik

E drejta për arsim është e drejtë universale për të gjithë, duke përfshinë edhe personat me nevoja të veçanta arsimore, e që brenda këtij grupi bëjnë pjesë edhe ata me aftësi të kufizuara. Kjo e drejtë fuqizohet nga një sërë konventash, deklaratash dhe dokumentesh tjera ndërkombëtare, si: Deklarata Universale e të Drejtave të Njeriut (1948), Konventa kundër Diskriminimit në Arsim (1960), Konventa për të Drejtat e Fëmijës (1989), Deklarata e Salamankës (1994), Konventa për Mbrojtjen dhe Promovimin e Diversitetit në Shprehje Kulturore (2005), Konventa për të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuara (2006) etj. Të gjitha këto dokumente potencojnë të drejtën e personave me aftësi të kufizuara për pjesëmarrje të barabartë në arsim, në të gjitha nivelet. *Personat me aftësi të kufizuara mund të kenë qasje në edukimin fillor gjithëpërfshirës, cilësor dhe pa pagesë, dhe arsimin e mesëm në baza të barabarta me të tjerët në komunitetet ku ata jetojnë (KDPAK, neni 24, 2. b, 2006).*

Bazuar në këto dokumente ndërkombëtare, janë hartuar edhe politikat e MASHT-it në Kosovë, të cilat gjithëpërfshirjen e konsiderojnë parim themelor në shumicën e dokumenteve të tyre, si: Ligji për Arsimin Parauniversitar (2011), sipas së cilit „Asnjë personi nuk guxon t’i mohohet e drejta për arsimim” (neni 3.1), si dhe akte tjera nënligjore, udhëzime të veçanta administrative, të cilat e realizojnë këtë ligj; Korniza Kurrikulare me dokumentet tjera përcjellëse dhe plane strategjike veçanërisht për arsimin e obliguar. Po ashtu, edhe Ligji për Arsim dhe Aftësim Profesional (2013, Nr. 04/L-138) parim të parë ka gjithëpërfshirjen (neni 3,1.1). Por, mosnxjerrja e akteve të tjera nënligjore ka lënë mangësi në zbatimin e këtij parimi, andaj edhe numri i nxënësve me nevoja të veçanta arsimore (NNVA), të cilët përfundojnë arsimin e detyrueshëm në klasa të rregullta, zvogëlohet dukshëm në arsimin e mesëm të lartë, gjegjësisht shkolla profesionale (sipas

statistikave ndër vite të MASH-T-it). Po ashtu, edhe mungesa e ligjit, që do ta bënte të obligueshëm vazhdimin e arsimit të mesëm të lartë, lë hapësirë për neglizhencë në kuptimin e rëndësisë së përfshirjes në këtë nivel të arsimit.

Hulumtimet e bëra në vende të ndryshme vënë në pah arritjet dhe sfidat për përfshirjen e nxënësve me nevoja të veçanta arsimore në AAP. Në Maqedoninë e Veriut, me futjen në ligj të arsimit të mesëm të detyrueshëm, u rrit numri i nxënësve me NV në arsimin e rregullt, e me këtë edhe nevoja për arsim inkluziv dhe shkolla inkluzive, kur në vitin shkollor 2013/2014, në rreth 55% të shkollave të rregullta profesionale, ndjekin mësimin nxënës me nevoja të veçanta (britishcouncil.mk/fq.26). Megjithatë, janë potencuar edhe mangësitë në orientimin profesional të nxënësve, ku, sipas një hulumtimi, regjistrimi i tyre në një drejtim të caktuar, për t'u pajisur me një profesion të caktuar, nuk është i fokusuar sipas asaj se a mund të fitohen kompetenca relevante për profesionin, por është i fokusuar në distancën fizike nga vendbanimi - pa ndonjë vlerësim apo monitorim të mundësive dhe prirjeve të nxënësve (po aty, f. 29). Ndërsa, Kroacia ndër sfidat e identifikuara për fëmijët me NV në AAP, ka potencuar mungesën e ndërjegjësimit për përfitimet e arsimit gjithëpërfshirës, trajtim të diferencuar të grupeve të ndryshme të nxënësve brenda shkollave - mospërputhje ndërmjet stafit të shkollës dhe nxënësve, etj. (pjp-eu.coe.in, f. 18).

Lidhur me përfshirjen e FNVA në AAP, si një proces i rëndësishëm drejt pavarësisht për jetë, në vendet më të zhvilluara evropiane janë bërë hapa të rëndësishëm për krijimin e mundësive dhe ofrimin e mbështetjes së nevojshme, si një parim i të drejtës dhe barazisë për arsim, jetë dhe punë.

Arsimi dhe Aftësimi Profesional (AAP) është një koncept i gjerë, i cili në nivelin Evropian përkufizohet „si përgatitja e nxënësve për punë me bazë në aktivitete manuale ose praktike, tradicionalisht joakademike dhe plotësisht e lidhur me një tregti, profesion ose profilizim të veçantë”(janar, 2020). Analizuar nga ky kontekst, AAP është mundësi e përshtatshme edhe për personat me nevoja të veçanta, gjegjësisht ata me aftësi të kufizuara për punë dhe pavarësi në jetë.

Të gjitha vendet evropiane e potencojnë në mënyrë të veçantë arsimimin e personave me aftësi të kufizuara dhe me nevoja të veçanta arsimore, si kategori të veçantë në dokumentet e tyre, edhe në AAP, me qëllim të diferencimit për ofrim të mbështetjes së nevojshme. Megjithatë, edhe pse procesi i gjithëpërfshirjes në disa vende ka filluar para dy-tri dekadave, varësisht nga politikat dhe praktikat shtetërore, ende nuk kanë kaluar të gjitha sfidat për përfshirje të plotë në të gjitha fushat e jetës për personat me nevoja të veçanta. Veçanërisht, vështirësi në përfshirje haset te përfshirja e personave me aftësi të kufizuara.

Nga ky kontekst, edhe vendet e ndryshme të BE-së kanë praktikuar modele të ndryshme të arsimit, si: Suedia, Spanja, Greqia, në të cilat të gjithë fëmijët me aftësi të kufizuara janë të regjistruar në shkolla të rregullta. Në vende të tjera, si: Sllovenia, Franca, Çekia, Sllovakia, kanë dy sisteme që ofrojnë shërbime gjithëpërfshirëse arsimore dhe mbështetje të gjerë personave me aftësi të kufizuara. Ndërkaq, vendet si Belgjika dhe Zvicra e kanë ruajtur sistemin për arsim special me shkolla speciale ose klasa speciale, por duke aplikuar përfshirje të plotë permanente në mbështetje të shkollave speciale, përfshirje të pjesshme permanente në shkolla të rregullta dhe shkolla speciale, si dhe përfshirje të përkohshme ku nxënësit me aftësi të kufizuara i ndjekin vetëm disa module të caktuara gjatë një periudhe shkollore (eu.ag.vet, 2020, f. 21). Në Finlandë ofruesi i arsimit është përgjegjës për hartimin e kriterëve të diferencuara të vlerësimit për nxënësit që kërkojnë mbështetje të veçantë. Ata të cilët i hartojnë kriteret e vlerësimit duhet të jenë të vetëdijshëm për aftësitë dhe kompetencat thelbësore në secilin profesion dhe mënyrën se si nxënësit janë në gjendje t'i arrijnë ato. Parimi kryesor është të ndihmojnë nxënësit që kanë nevojë për mbështetje të veçantë për të arritur të njëjtat synime mësimore, si të gjithë të tjerët (po aty).

Me qëllim të identifikimit të faktorëve për arritjen e rezultateve të nxënësve me nevoja të veçanta/ aftësi të kufizuara në AAP, janë bërë hulumtime të shumta në nivel ndërkombëtar, duke u mobilizuar ekspertë të fushave përkatëse. Mbi të gjitha, duhet të theksohet projekti i Agjencisë Evropiane për Nevoja të Veçanta dhe Edukim Inkluziv: „Vocational Education and

Training: Policy and Practice in the field of Special Needs Education (Edukimi dhe Aftësimi Profesional: Politika dhe Praktika në fushën e Edukimit për Nevoja të Veçanta”). Ky projekt i realizuar nga profesionistë të fushës, përfaqësues të organizmave ndërkombëtarë dhe institucioneve evropiane, kishte për qëllim të ofrojë udhëzime konkrete për politikëbërësit dhe zbatuesit e AAP për NNV. Në hulumtim janë përfshirë ekipe nga 26 vende anëtare të Agjencisë. Raporti i analizës koherente dhe gjithëpërfshirëse të politikave dhe praktikave të këtyre vendeve identifikon modelet e praktikave më të suksesshme dhe faktorët kryesorë për arritje të suksesshme, duke specifikuar „çka dhe pse funksionon” në AAP të NNV.

Ky raport i agjencisë kishte për qëllim ofrimin e rekomandimeve konkrete, bazuar në gjetjet e analizës, e që mund të kontribuojnë në vendet e Bashkimit Evropian për nismat e politikave ndërkombëtare, i cili u dërgua në Parlamentin Evropian në maj 2013 (eu.ag.vet, 2020).

Sipas kësaj agjencie, janë identifikuar faktorët kryesorë që ndikojnë në arritjen e rezultateve për përfshirje të nxënësve me nevoja të veçanta arsimore në AAP dhe mundësinë e punësimit të tyre, siç janë:

- Kuadri ligjor: një kornizë ligjore kombëtare për gjithëpërfshirjen në arsimin e mesëm të lartë, ku shkollat marrin mbështetjen e nevojshme (fonde shtesë, raportet staf-nxënës, staf ndihmës, ekipe multidisciplinare, materiale të përshtatshme mësimore, rritje të fleksibilitetit organizativ për t’u marrë me diversitetin, nivele të ndryshme të kualifikimit sipas nevojave individuale të nxënësit etj.;
- Motivimi dhe angazhimi i drejtorëve dhe stafit të shkollave për krijimin e klimës gjithëpërfshirëse, qëndrimet pozitive dhe besimi në aftësitë e nxënësve për krijimin e mundësive të barabarta;
- Vlerësohet dhe respektohet udhëheqja efektive e drejtorit të shkollës;
- Mësimdhënësit dhe punëtorët e tjerë në shkollë janë të kualifikuar dhe kanë përvojë përkatëse;

- Trajnimi i të gjithë personelit arsimor dhe ndihmës për të siguruar mbështetje të mjaftueshme dhe të mbrojtë qasjen e përqendruar të nxënësit me NVA;
- Formimi i ekipeve multidisiplinare dhe bashkëpunimi;
- Partneriteti, bashkëpunimi dhe struktura e rrjetit që përfshinë të gjitha palët e interesuara, si shkollat profesionale, ndërmarrjet vendore për trajnim praktik dhe prindërit, që mundëson themelimin, zyrtarizimin dhe koordinimin e tyre;
- Përshtatshmëri të raportit të numrit të nxënësve në klasa, raporti mësimdhënës-nxënës dhe staf mbështetës;
- Vlerësimi paraprak i nxënësve për fillimin e programit në AAP: përzgjedhjen e programeve më të përshtatshme që përputhen me aftësitë dhe dëshirat e nxënësve;
- Qasjet me në qendër nxënësin: metodologjia pedagogjike „me nxënësin në qendër” mundëson përshtatje të kurrikulës, materialeve dhe metodave të vlerësimit për nevojat individuale;
- Hartimi dhe zbatimi i Planeve Individuale (PIA);
- Fleksibiliteti: parametrat e AAP janë fleksibil, duke siguruar që struktura dhe kohëzgjatja e programeve të AAP i përgjigjen nevojave të nxënësve;
- Shtigjet: nxënësi ka mundësi për të përmirësuar një kualifikim ose për të kaluar në një program tjetër profesional dhe të ketë certifikatë akademike/profesionale;
- Certifikatat, dokumentet/portfoliot e aftësive dhe arritjeve të nxënësve të mbahen dhe ta mbështesin për vendin e punës;
- Sigurimi i cilësisë: programet dhe strategjitë të përmirësojnë në vazhdimësi cilësinë e rezultateve të nxënësve dhe t’i përgatisin për tregun e punës;

- Strategjia e uljes së braktisjes: shkolla zhvillohet dhe zbaton me efikasitet masat edukative që parandalojnë braktisjen dhe gjen alternativa të reja arsimore për nxënësit me paaftësi;
- Institucionet arsimore përputhin aftësitë e nxënësve me kërkesat e tregut të punës. Mësimdhënësit e praktikës profesionale kanë mundësi të përshtatin metodat e tyre pedagogjike që të përputhen me nevojat e punëdhënësve dhe përshtatin programet - në mënyrë periodike;
- Këshilltarët për orientim në karrierë informojnë dhe udhëzojnë nxënësit në lidhje me mundësitë e punësimit, lehtësojnë dhe mbështesin kontaktin me punëdhënësit, ofrojnë informata dhe ndihmë për punëdhënësit dhe ofrojnë mbështetje shtesë për të rinjtë;
- Instruktorët e praktikës profesionale, këshilltarët e karrierës dhe mentorët janë përgjithmonë në dispozicion të mbështetjes së nxënësve dhe punëdhënësve;
- Për aq kohë sa ka nevojë, stafi kompetent të ofron mbështetje në adresimin e nevojave të punëdhënësve për të ruajtur punësimin e nxënësve në kompani.

Meqë Agjencia Evropiane këto rekomandime i ka nxjerrë në vitin 2013 dhe nuk ka publikuar ndonjë hulumtim tjetër për këtë çështje, mund të konsiderojmë se këto rekomandime ende vazhdojnë të jenë bazë e rëndësishme për politikat evropiane, përderisa në vendin tonë ende ka sfida të mëdha në të dy komponentët - gjithëpërfshirja në zbatim, si dhe AAP si nivel arsimor.

Për fushën e AAP janë bërë diskutime publike dhe hulumtime nga ekspertë të fushës edhe në Kosovë, por pa specifikuar nevojat e veçanta arsimore, prej nga janë identifikuar sfidat që vazhdojnë ta përcjellin këtë fushë. Ndër sfidat e cekura në një opinion publik janë: mungesa e kurrikulës së mirëfilltë, e teksteve shkollore, ndërlidhja e shkollave me tregun e punës, mungesa e trajnimeve të mirëfillta profesionale, moszbatimi i ligjit për AAP, mosdefinimi i qartë - përzierja e kompetencave dhe përgjegjësive në

menaxhimin ndërinstitucional të AAP, mungesa e buxhetit për laboratorë dhe mjete etj. (Koha.net, 26 shkurt 2019).

Po ashtu, edhe hulumtimi i bërë nga Oda Ekonomike Amerikane në Kosovë, për shkollimin profesional, ka identifikuar pothuajse të njëjtat sfida, e ndër të tjera edhe mungesën e këshillimit dhe orientimit në karrierë, mospërshtatja e programeve të AAP-së me tregun e punës, mangësi serioze në punën praktike dhe praktikën profesionale, etj..(2018, f. 12). Sfida të ngjashme kanë identifikuar edhe hulumtime të tjera në këtë fushë.

Duke pasur parasysh të gjitha sfidat e identifikuara në AAP, si dhe ato që do të identifikohen me hulumtimin për përfshirjen e fëmijëve me nevoja të veçanta arsimore në shkollat profesionale -nga IPK, do t'u ofrohen rekomandime institucioneve kompetente, që paralelisht me ndërhyrjet e nevojshme në politikat dhe praktikat në AAP të sigurojnë mbështetje të nevojshme edhe për personat me nevoja të veçanta/ aftësi të kufizuara, duke përshtatur politikat dhe praktikat arsimore në harmoni me rekomandimet e dala nga hulumtimi i Agjencisë Evropiane për Arsim me Nevoja të Veçanta dhe Gjithëpërfshirje në AAP.

Pyetjet e hulumtimit

Bazuar në literaturën dhe dokumentet e shqyrtuara, sfidat në AAP dhe sfidat në zbatimin e parimit të gjithëpërfshirjes në këtë nivel të sistemit të arsimit janë të shumta, andaj për ta realizuar qëllimin e hulumtimit do të kërkoj përgjigje përmes pyetjes kryesore të hulumtimit:

- *Çfarë është niveli i mbështetjes për përfshirje të nxënësve me nevoja të veçanta në shkollat profesionale publike në Kosovë?, e që inkorporon të gjitha hallkat e sistemit mbështetës.*

Përgjigje në këtë pyetje do të merren edhe përmes pyetjeve specifike:

- *Sa nga numri i NVV, të cilët përfundojnë klasën e nëntë në shkolla të rregullta, arrijnë të regjistrohen në shkollat profesionale?*
- *Si përcaktohet orientimi profesional i NNVA?*
- *Çfarë mbështetje ofrojnë institucionet përkatëse për NNVA?*

METODOLOGJIA E HULUMTIMIT

Modeli i hulumtimimit

Sipas qasjes, hulumtimi është i përzier: sasiore dhe cilësore. Qasja sasiore e hulumtimimit mundësoi mbledhjen e të dhënave për shkollat profesionale nëpër komuna, të cilat kanë përfshirë nxënës me nevoja të veçanta; numrin e nxënësve të regjistruar, duke krahasuar me numrin e nxënësve me NV, të cilët kanë përfunduar arsimin e obliguar në shkollë të rregullta; numrin e NNV, të cilët kanë aplikuar dhe nuk janë pranuar; numrin e NNV të cilët janë aktualisht në shkollë, eventualisht numrin e nxënësve me NV të cilët kanë braktisur shkollën etj., të cilat do të prezantohen dhe analizohen. Ndërsa, qasja cilësore do të mundësojë mbledhjen e të dhënave përmes pyetësorëve të intervistës, të cilët mundësuan të hulumtojmë gjendjen në shkollat profesionale, si: politikat e shkollës për gjithëpërfshirjen, praktikën, infrastrukturën, përgatitjen profesionale, bashkëpunimin, mbështetjen që iu ofrohet nxënësve në shkollat profesionale, duke filluar nga: zyrtarët e Drejtorive Komunale të Arsimit, drejtorët e shkollave dhe bashkëpunëtorët e tjerë, nxënësit me nevoja të veçanta etj.

Hulumtimi do të përshkruajë gjendjen, të krahasojë dhe të analizojë gjetjet.

Popullacioni dhe mostra

Popullacioni i studimit janë shkollat profesionale, të cilat kanë përfshirë nxënës me nevoja të veçanta/aftësi të kufizuara, në të gjitha rajonet e Kosovës, ndërsa mostra e hulumtimimit është përcaktuar sipas këtyre kriterëve:

- Të përfshihen të gjitha rajonet e Kosovës:
- Nga 2-3 komuna në secilin rajon bazuar në kriterin vende urbane dhe rurale;
- Në secilën komunë nga 1 shkollë, e cila ka përfshirë numrin më të madh të nxënësve;

- Në secilën shkollë: drejtori, kujdestari i klasës, ndonjë mësuesimdhënës lëndor, shërbyesit profesional - nëse ka shkolla, nxënës me nevoja të veçanta;

Mostrën e përgjithshme të hulumtimit e përbëjnë: 16 shkolla profesionale, nga 68 sa janë gjithsej në Kosovë, apo rreth 23.5 % të shkollave profesionale.

Pyetësorit të intervistës i janë përgjigj 56 respondentë, ndër ta:

- 8 zyrtarë komunalë;
- 13 drejtorë të shkollave profesionale publike;
- 3 shërbyes profesionalë të shkollave;
- 21 mësuesimdhënës;
- 8 nxënës me nevoja të veçanta, të përfshirë në shkollat profesionale, dhe
- 3 profesionistë të qendrave për orientim në karrierë.

Pyetjet e intervistave janë përshtatur në harmoni me detyrat dhe përgjegjësitë e respondentëve të përfshirë në hulumtim.

Arsyeja e përcaktimit të këtyre kriterëve është marrja në konsideratë e sfidave që janë identifikuar në AAP në pjesën teorike të këtij projekti, si dhe supozimet për dallimet dhe ngjashmëritë që mund t'i klasifikojnë këto kriterë – e gjithë kjo me qëllim që mostra e hulumtimit të jetë përfaqësuese e gjendjes në Kosovë.

Instrumentet dhe metodat

Për mbledhjen e të dhënave, janë hartuar këto instrumente:

- Pyetësori për intervistimin e zyrtarëve të Drejtorive Komunale të Arsimit, përmes të cilit janë siguruar të dhëna për numrin e nxënësve me nevoja të veçanta, të cilët kanë përfunduar arsimin fillor gjithëpërfshirës në vitin paraprak, numrin e nxënësve me NV të

përfshirë në shkollat profesionale, identifikimin e shkollave, mbështetjen komunale, përparësitë dhe sfidat etj.

- Pyetësi për intervistimin e drejtorit të shkollës (dhe shërbyesve profesionalë nëse ka shkolla) për mbledhjen e të dhënave rreth përfshirjes së nxënësve me nevoja të veçanta; numrin e nxënësve të regjistruar, numrin e nxënësve të cilët kanë aplikuar për regjistrim, përgatitjes së shkollës për përfshirje, mbështetjes, përparësitë dhe sfidat në proces etj.
- Pyetësi për intervistimin e mësimdhënësve të fushave (lëndëve) - kujdestarëve të klasave të nxënësve të përfshirë dhe mësimdhënësve (instrukturëve) të praktikës profesionale, përmes së cilëve janë siguruar të dhëna për modifikimet dhe përshtatjet e bëra në procesin mësimor dhe praktik, trajnimet profesionale, rezultatet e nxënësve, planet individuale etj.
- Pyetësi për intervistimin e nxënësve të përfshirë, nga i cili janë marrë informata për përcaktimin profesional, punën praktike, ndjeshmërinë për profesionin, mbështetjen, sfidat - përparësitë etj.
- Janë intervistuar edhe 3 profesionistë të qendrave për orientim në karrierë, rreth mbështetjes së tyre për orientim profesional të nxënësve me nevoja të veçanta arsimore.

Pyetjet në pyetësorët e intervistave - gjysmë të hapura, janë bërë me qëllim të orientimit të përgjigjeve për nevojat e hulumtimit dhe dhënien e mundësisë respondentëve për të plotësuar me informata shtesë të nevojshme.

Procedura e mbledhjes së të dhënave

Hulumtimi ishte planifikuar të realizohet gjatë vitit 2020 dhe gjatë muajit shkurt janë përcaktuar komunat e përfshira në mostër të hulumtimit sipas kritereve. Pastaj, janë kontaktuar zyrtarët kompetentë të DKA në komunat përkatëse dhe janë caktuar disa nga terminët për takime dhe realizim të intervistës; përmes telefonit, janë kontaktuar drejtorët e shkollave të

përzgjedhura bazuar në numrin e nxënësve të përfshirë. Hulumtimi në atë fazë është realizuar në terren në fillim të muajin mars, në 3 komuna me nga një shkollë, por për shkaqe të situatës me pandeminë COVID-19 është ndërprerë hulumtimi në terren (të dhënat e marra nga intervistat janë përfshirë në gjetjet e hulumtimit) për të vazhduar në vitin 2021 - konkretisht gjatë periudhës mars/prill/maj, në të gjitha komunat dhe shkollat e tjera, sipas planifikimit. Për shkak të respektimit të masave kundër pandemisë, fillimisht pyetjet e intervistës u janë dërguar zyrtarëve komunal përmes e-mailit por, meqë shumë nga ta nuk kanë kthyer përgjigje, jemi detyruar që instrumentin ta realizojmë duke i takuar në zyrat e tyre. Në vazhdim, kemi kontaktuar me telefon apo e-mail drejtorët e shkollave, të cilët janë informuar për hulumtimin dhe qëllimin e tij, dhe po ashtu janë caktuar edhe terminet për realizim të instrumenteve të tjera në shkollë.

Për shkak të respektimit të masave ndaj pandemisë COVID-19, intervistat janë zhvilluar vetëm nga një hulumtues, me ç'rast, janë bërë pyetje dhe janë marrë shënime duke përshtuar përgjigjet e të intervistuarve dhe duke lexuar e përsëritur përgjigjet e tyre - pas përfundimit të secilës pyetje-përgjigje. Në fund të çdo interviste, janë kontrolluar dhe plotësuar instrumentet nëse ka pasur ndonjë mangësi apo lëshim.

Kohëzgjatja e intervistës ishte planifikuar të jetë rreth gjysmë ore për secilin respondent, por disa kanë zgjatur edhe më shumë apo më pak - varësisht nga rrethanat e krijuara.

Shumica nga të intervistuarit kanë hezitur të incizohen gjatë intervistës, andaj është anuluar ajo mundësi.

Procedura e analizës së të dhënave

Për të bërë krahasimin e numrit të nxënësve, të cilët kanë përfunduar nivelin 2 të sistemit të arsimit (klasën e 9-të) me numrin e nxënësve të cilët janë regjistruar në shkolla profesionale në klasën e 10-të (nivelin 3) janë shfrytëzuar dokumentet e MASHT-it - *Statistikat e Arsimit në Kosovë* nga vitet shkollore 2017/2018 deri në vitin shkollor 2020/2021.

Të dhënat nga intervistat janë përshkruar në platformën e krijuar, janë grupuar sipas respondentëve dhe janë interpretuar, krahasuar dhe analizuar duke u munduar që të pasqyrohen sa më qartë rezultatet e hulumtimit.

Të gjithë respondentët janë siguruar se përgjigjet e tyre do të jenë konfidenciale dhe do të shfrytëzohen vetëm për nevojat e këtij hulumtimi.

Bazuar në gjetjet e hulumtimit, janë dhënë rekomandime për aktorët relevantë, me qëllim të ndërhyrjes për përmirësimin e gjendjes për përfshirjen e FNV në shkollat profesionale.

Sfidat gjatë hulumtimit: mangësia e ekipit hulumtues për realizimin në terren, ku secili anëtar do të kishte detyra të ndara (intervistuesi, vëzhguesi dhe përshkruesi i përgjigjeve), si dhe mosgatishmëria e respondentëve për incizim, ka vështirësuar punën e hulumtuesit. Po ashtu, edhe të dhënat e pasakta për shkollat të cilat sipas tyre kanë të përfshirë NNV- nga disa zyrtarë të DKA-ve, kanë bërë që vizitat në disa shkolla të jenë të panevojshme.

Me gjithë vështirësitë, jam munduar që gjatë intervistimit të krijoj raport mirëbesimi me të intervistuarit, me qëllim të fitimit të besueshmërisë për dhënie të sinqertë të përgjigjeve.

Rezultatet e hulumtimit - interpretimi dhe analiza e tyre

Gjetjet sipas statistikave të MAShT-it

Për të analizuar përmasat e përfshirjes së nxënësve NVA në shkollat profesionale në raport me numrin e nxënësve me NVA, të cilët përfundojnë arsimin e mesëm të ulët - gjegjësisht klasën e 9-të, janë shfrytëzuar statistikat e MAShT-it gjatë 4 viteve shkollore, nga 2017/2018 e deri në vitin shkollor 2020/2021, duke kërkuar numrin e nxënësve me nevoja të veçanta, të cilët kanë përfunduar klasën e 9-të në shkolla të rregullta, dhe numrin e nxënësve të regjistruar në klasën e 10-të në shkollat profesionale publike në Kosovë gjatë vitit vijues shkollor.

Sipas këtyre statistikave, në vitin shkollor 2018/2019, në klasën e 10-të të shkollave publike profesionale në Kosovë janë regjistruar vetëm 107, nga 327 nxënës me nevoja të veçanta, të cilët e kanë përfunduar klasën e 9-të në shkolla të rregullta (niveLIN 2) në vitin shkollor paraprak-2017/2018 (MASHt, 2018), që do të thotë se më pak se 1/3 apo 32.7% nga ta. Në vitin shkollor 2018/2019 klasën e 9-të në shkolla të rregullta e kanë përfunduar 286 nxënës me nevoja të veçanta, ndërsa 143 apo 50% nga ta janë regjistruar në klasën e 10-të në shkollat profesionale publike në vitin shkollor 2019/2020 dhe po gjatë këtij viti shkollor klasën e 9-të e kanë përfunduar 297 nxënës dhe në klasën e 10-të janë regjistruar 92 apo 30.9%, në vitin vijues shkollor (2020/2021).

Me gjithë faktin se MASHt-i në Planin Strategjik për Organizimin e Arsimit Gjithëpërfshirës të Fëmijëve me Nevoja të Veçanta Arsimore në arsimin parauniversitar në Kosovë 2016-2021 ka paraparë “Rritjen e përfshirjes së nxënësve me NVA në arsimin e mesëm të lartë, me fokus në AAP” (MASHt, 2016, f. 16), megjithatë, sipas kronologjisë së shifrave gjatë tri viteve shkollore të fundit, numri i nxënësve të regjistruar në AAP jo vetëm që nuk ka shënuar progres, por dhe ka shënuar rënie. Më pak se 1/3 e nxënësve, të cilët e kanë përfunduar klasën e 9-të, janë regjistruar në klasën e 10-të në AAP në vitin e fundit shkollor.

Në raportet e publikuara të “Statistikat e MASHt” për gjatë viteve shkollore, kur pasqyrohet informacioni për nxënësit me nevoja të veçanta në klasat e rregullta, përdoret shenja, *”, që i referohet sqarimit se *të dhënat e nxënësve me nevoja të veçanta dhe saktësia e këtyre të dhënave është komplekse, për faktin se akoma nuk janë vlerësuar të gjithë nxënësit me nevoja të veçanta që janë në klasat e rregullta nga ekipet vlerësuese profesionale në komuna, që nënkupton faktin se ende nuk është krijuar një mekanizëm ndërsektorial për vlerësimin e FMV, që do të mundësonte identifikimin e të gjithë fëmijëve. Kjo nënkupton faktin se shifrat për fëmijët me nevoja të veçanta arsimore nuk janë shumë të sakta. MASHt ende nuk ka arritur të fuqizojë zbatimin në praktikë të politikave të miratuara për gjithëpërfshirje dhe të monitorojë dhe të kërkojë përgjegjësi nga komunat për realizimin e detyrave dhe përgjegjësi të tyre ndaj fëmijëve me nevoja*

të veçanta arsimore. Po ashtu, në DKA nuk është gjetur ndonjë plan konkret që evidenton nxënësit NNVA, të cilët përfundojnë shkollën fillore dhe mbështetjen e nevojshme për shkollimin e mëtejshëm.

Kjo mund të jetë edhe një nga pasojat e mosfutjes si të obliguar me ligj nivelin 3 të Sistemit të Arsimit, gjë që do të obligonte edhe institucionet relevante për krijimin e kushteve, por edhe prindërit dhe nxënësit për përfshirje në këtë nivel të arsimit.

Gjetjet e hulumtimit sipas zyrtarëve të drejtorive të arsimit në komuna (DKA)

Për të realizuar hulumtimin është përgatitur pyetësori për intervistimin e zyrtarëve komunalë, të cilët mbulojnë fushën e gjithëpërfshirjes.

Nga 16 zyrtarë të DKA-ve të kontaktuar, 8 nga ta janë i përgjegjgur kërkesës sonë, ndër ta 2 koordinatorë për gjithëpërfshirje. 5 zyrtarë komunalë nuk janë përgjegjgur në pyetjet e hulumtimit, por gjatë vizitës në shkolla u informuam se pyetjet e intervistës, të dërguara në adresat e tyre elektronike, ata i kanë përcjellë te drejtorët e shkollave profesionale. Kjo dëshmon se zyrtarët komunalë nuk kishin të dhëna për përgjigje në pyetjet tona. Ato i kanë kërkuar nga drejtorët e shkollave vetëm pas pranimit të kërkesës (e-mailit) tonë. Madje, një zyrtar i një komune deklaroi se “shumë mirë që po i kërkon këto të dhëna, sepse na vetëdijesojnë edhe neve se duhet t’i kemi”.

- Nga zyrtarët, të cilët kemi arritur të marrim përgjigje, 25 % nga ta janë përgjegjgur se nuk kanë të përfshirë nxënës me NV në shkolla profesionale, pasi, sipas tyre, nuk kishte të interesuar për vazhdimin e arsimit të mesëm të lartë. Sipas 12.5% të zyrtarëve, në vitin shkollor 2020-2021 janë regjistruar në klasën e 10-të në shkolla profesionale 6 nga 8 nxënësit që e kanë kryer klasën e 9-të në vitin paraprak shkollor. Ndërsa, sipas 12.5% të zyrtarëve, për çdo vit shkollor rreth 25-30% të nxënësve me nevoja të veçanta regjistrohen në shkolla profesionale. 12.5% kanë deklaruar se nga 11 nxënës, të cilët kanë përfunduar nivelin 2 në vitin shkollor paraprak, asnjëri nga ta nuk e ka vijuar arsimin në ndonjë shkollë profesionale në klasën e

10-të, por që në klasat më të larta (11,12) ka nxënës të përfshirë. Të tjerët (37,5%) kanë deklaruar se varet nga interesimi i prindërve dhe nxënësve për regjistrim në AAP - nuk kanë deklaruar numra për nxënësit e përfshirë.

- 25% të zyrtarëve komunalë kanë dhënë adresa të gabuara të shkollave për nxënësit e përfshirë, por gjatë vizitës u verifikua se nuk ka asnjë nxënës të përfshirë në ato shkolla. Po ashtu, zyrtarët kanë dhënë shifra jo të sakta të nxënësve me nevoja të veçanta të përfshirë në shkolla profesionale. Mangësitë për informata ata i kanë arsyetuar me mosfunksionimin e ekipeve vlerësuese komunale ose „se këto informata do t'i merrnin pas përfundimit të vitit shkollor, kur edhe duhet t'i dërgojnë në MASHT”.

- Sipas gjetjeve, nxënësit me nevoja të veçanta më së shumti vijojnë arsimimin në shkollat me profile bujqësore - 62,5% , por edhe në profile ekonomike, teknike, mjekësore - 37,5%.

- Përcaktimi profesional i nxënësve, sipas 75% të zyrtarëve komunalë, kryesisht bëhet sipas kërkesës së prindërve dhe nxënësve, ndërsa 25 % potencojnë kriteret tjera, si: sipas vlerësimit të ekipit vlerësues komunal, suksesit paraprak, ekipit vlerësues të shkollës, dokumentacionit nga mjeku apo psikologu, aktiveve profesionale, pedagogut apo psikologut të shkollës - por çdoherë duke u konsultuar me prindër apo familjarë, si dhe vetë nxënësin.

Nuk ekziston ndonjë ekip profesional, i cili do të vlerësonte mundësitë, aftësitë dhe dëshirat e nxënësve për orientim në profilet e caktuara. Nxënësit orientohen në bazë të përkrahjes së prindërve dhe shkollës në të cilën aplikojnë.

- Rreth mbështetjes që ofrojnë komunat për nxënësit me nevoja të veçanta në AAP, 12,5% nga zyrtarët komunalë kanë deklaruar se komuna ka angazhuar mësimdhënës mbështetës; 12,5% se komuna siguron transportin ose ndan bursa për NNVA; 25% infrastrukturën brenda shkollës dhe 25% kanë deklaruar se komuna iu mundëson qasjen në shkolla profesionale. 12,5% të zyrtarëve kanë deklaruar se në AAP nuk kanë mbështetje, mbështetja nuk vazhdon sikurse në arsimin e obliguar dhe se ekipi vlerësues

nuk është funksional. “Edhe nxënësit, të cilët janë të përfshirë në shkolla profesionale, nuk janë të vlerësuar, por janë deklaruar se nga shkolla trajtohen njëjtë sikur nxënësit e tjerë dhe ne si DKA ndërhyjmë dhe i regjistrujmë. Konkursi nuk parashihet kriteret e veçanta ose masë afirmative për nxënësit me nevoja të veçanta dhe për AAP nuk ka mësimdhënës mbështetës”, ka deklaruar një zyrtarë i DKA-së. Për të siguruar të dhëna për numrin e nxënësve me nevoja të veçanta të përfshirë, u kontaktua edhe zyrtari i ngarkuar për AAP në një komunë, por që as ai nuk posedonte të dhëna sa i përket numrit të nxënësve me nevoja të veçanta.

- Disa zyrtarë nga DKA-të deklaruan se ekipet vlerësuese nuk janë funksionale, sepse nuk ka mbështetje financiare, po ashtu nuk ka të punësuar as asistentë, të cilët do t'i mbështesnin fëmijët gjatë procesit mësimor dhe praktikës profesionale.

- Po ashtu, disa zyrtarë deklarorin se niveli 3 i arsimit nuk është i obligueshëm, prandaj nuk ngarkohen me përgjegjësi nëse NNV duan të regjistrohen ose jo në shkollë.

Lidhur me informatat e nevojshme për realizimin e këtij hulumtimi, më të informuarit rreth përfshirjes së fëmijëve me nevoja të veçanta në përgjithësi, por edhe në shkolla profesionale, del të jenë koordinatorët për gjithëpërfshirje, të cilët edhe i kanë ekskluzivisht këto përgjegjësi. Koordinatorët e intervistuar kishin informata të nevojshme për secilin nxënës me nevoja të veçanta në nivel të komunës së tyre.

Në fund të intervistës kërkoheshin sugjerime nga të intervistuarit.

Zyrtarët e DKA-ve sugjeruan:

- Shërbime profesionale brenda shkollave;
- Të përcillet dosja e nxënësve nga arsimit fillor në atë profesional;
- Të vazhdojë mbështetja në nivelin 3 të arsimit;
- Trajnime për të gjithë mësimdhënësit e këtij niveli;
- Punësimi i asistentëve për NNV;
- Të krijohen kushte për përcjellje të nxënësve;

- Të krijohen lehtësirat për NNV;
- Dhënia e mundësive për profilizim dhe krijimi i profileve - profesioneve më të përshtatshme;
- Të respektohet Ligji për fëmijët me nevoja të veçanta;
- Në dokumente (dëftesë, diplomë) të ekzistojë mundësia e identifikimit të nxënësit me PIA.

Shumë nga këto sugjerime të zyrtarëve komunalë janë kompetenca të komunave dhe detyra të tyre, të cilët kanë këto njohuri, por nuk ndërmarrin masa për t'i zbatuar ato në praktikë.

Bazuar në gjetjet, komunat e përfshira në hulumtim nuk kanë sistem të qëndrueshëm të përfshirjes dhe mbështetjes së nxënësve me nevoja të veçanta në shkolla profesionale. Shumica nga to nuk kanë të dhëna të sakta për numrin e nxënësve të përfshirë në AAP. Po ashtu, ekipet komunale, edhe pse janë të formuara në disa komuna, nuk janë funksionale për shkak të mungesës së financimit të tyre. Sipas një drejtori të shkollës, komuna i modifikon të dhënat për nxënësit me nevoja të veçanta varësisht nga nevoja për arsyetim dhe mbulesë financiare dhe mbështetja është reduktuar që prej se komunat ka marrë kompetencat dhe buxhetin për gjithëpërfshirje dhe se situata ka qenë më e mirë në kohën kur buxheti për NNV është menaxhuar nga MAShT-i. Tani komuna buxhetin e ndarë për këta nxënës nuk e shfrytëzon për ta, andaj kërkohet monitorim dhe llogaridhënie për zbatimin e këtij procesi.

Gjetjet e hulumtimit sipas drejtorëve të shkollave

Intervistës i janë përgjigjur 13 drejtorë të shkollave profesionale të përzgjedhura për hulumtim, ngase, sipas gjetjeve, në 3 shkolla profesionale, në tri komuna, nuk kishte asnjë nxënës me NVA të përfshirë (edhe pse nga shkollat deklarorin se ka pasur më herët nxënës të përfshirë, por që tani nuk ka). Në një rast, një drejtor deklaroi se ishte një nxënës me nevoja të veçanta, i cili ka vijuar mësimin për disa muaj gjatë këtij viti shkollor, por që tani veç

e kishte ndërprerë mësimin për shkak të ndërrimit të vendbanimit dhe nuk kishte informata të tjera.

Gjatë procesit të intervistimit, ishin të pranishëm edhe psikologët ose pedagogët e shkollave, në rastet kur shkolla kishte të punësuar shërbyes profesional (3 raste), e të cilët ishin edhe më të informuar për grupin e nxënësve me nevoja të veçanta brenda shkollës dhe së bashku me drejtorët plotësonin përgjigjet për intervistë.

Në pyetjen për numrin e nxënësve me nevoja të veçanta të përfshirë në shkollë, morëm këto përgjigje:

- Sipas deklaramit të drejtorëve: 23% në shkollat e tyre ka nga 9-12 nxënës me nevoja të veçanta; 37,4% deklaruan se kanë nga 3-5 nxënës, 15.3% kishin nga 1 nxënës të përfshirë, ndërsa 23% deklaruan se nuk kanë nxënës momentalisht - edhe pse në vitet e mëparshme kanë pasur dhe janë të gatshëm t'i pranojnë nëse aplikojnë. Për shkaqet e mosinteresimit për regjistrim drejtorët deklaruan llojet e profileve sepse, p.sh., jo të gjithë nxënësit mund të bëhen infermierë - përveç atyre me dëmtime të lehta fizike'' ; mungesa e infrastrukturës, mungesa e mbështetjes nga komuna me mësimdhënës mbështetës, vështirësitë për transport etj. Ndërsa, shumica e drejtorëve (rreth 84%) kanë deklaruar se i pranojnë të gjithë që aplikojnë për regjistrim, sepse "tek ne zakonisht nuk plotësohet numri, andaj pranohen pa konkurrencë".

Numri i përgjithshëm i nxënësve me nevoja të veçanta, të përfshirë në këto shkolla, ishte 62.

- Në pyetjen se a iu ofrohet mbështetje e veçantë nxënësve me NVA, drejtorët kanë dhënë këto përgjigje: kryesisht nxënësit mbështeten nga kujdestarët e klasave, pedagogu apo psikologu i shkollës dhe mësimdhënësit, por edhe nga nxënësit e tjerë. Ndërsa 15.3% deklaruan se përkrahen edhe nga mësimdhënësit mbështetës të Qendrave Burimore për hartimin e PIA dhe 7.6% deklaruan se komuna siguron transportin. Po ashtu, të gjithë drejtorët kanë deklaruar se e kemi parasysh dhe mundohemi që nxënësve t'ua

lehtësojmë qasjen dhe t'ua përshtatim klasat dhe kabinetet brenda shkollës.

- Në pyetjen se cilat janë kriteret për përcaktimin profesional të nxënësve, rreth 84% të drejtorëve kanë deklaruar se kanë mungesë të nxënësve dhe i pranojnë të gjithë që aplikojnë, por e bëjnë një vlerësim se në cilin profil nxënësi mund të „gjendet” më lehtë dhe po ashtu duke u konsultuar me prindin dhe nxënësin e regjistrojmë, “kryesisht në profilet të cilat nuk paraqesin rrezikshmëri”, është përgjigjur një drejtor.
- Sipas gjetjeve, numri më i madh i nxënësve me nevoja të veçanta arsimore vijnë në mësimin në profilet bujqësore, por ka të përfshirë edhe në profilet teknike, ekonomike dhe ato të mjekësisë.
- Se, sipas rezultateve të nxënësve dhe procesit të vlerësimit, a janë orientuar drejt në profesione NNVA, sipas shumicës nga ta, nxënësit janë në profile të duhura e që mund të punojnë në të ardhmen, ndërsa 15,3% deklaruan se disa nga nxënësit nuk janë në profilin e duhur, nuk arrijnë rezultate dhe më mirë do të ishte sikur të përcaktoheshin në ndonjë profil tjetër.
- Ndërsa, sa i përket pyetjes se a përfshihen nxënësit në praktikë profesionale brenda dhe jashtë shkollës, të gjithë drejtorët janë përgjigjur: njëjtë sikurse të gjithë nxënësit e tjerë, nuk kanë ndonjë mbështetje të veçantë, ndërsa 7.6% kanë deklaruar se nxënësit gjatë praktikës profesionale janë vetëm vëzhgues dhe po aq kanë deklaruar se nuk kanë instruktorë për praktikë profesionale - praktikën e realizon mësimdhënësi i lëndës.
- Në pyetjen se çfarë janë rezultatet e nxënësve të përfshirë, përgjigjet e drejtorëve janë: 23% - disa nxënës kanë arritur rezultate të mira, ndërsa disa të tjerë super të mira, mund të punojnë si ndihmës, mund të punojnë në një barnatore bujqësore, disa nxënës kanë rezultate shumë pozitive, por varet edhe nga shkalla e dëmtimit; 37.4% e drejtorëve deklarojnë se vetëm me mbështetje të prindit; nuk janë të pavarur prandaj as në punë nuk i marrin, sepse nuk janë të pavarur.

Pjesa tjetër i drejtorëve (rreth 40%) janë përgjigjur: nuk dinë se a do të mund të përgatiten për tregun e punës.

- Lidhur me bashkëpunimin për mbështetje të nxënësve me nevoja të veçanta, 23% kanë deklaruar se bashkëpunojnë me mësimdhënës udhëtues të Qendrave Burimore për hartimin e PIA, materialeve mësimore; 7.6% se bashkëpunojnë me Qendrën për punë sociale dhe shërbimin korrektues, 7.6% me Qendrën për orientim në karrierë, ndërsa 7.6% se psikologjia e shkollës bashkëpunon me psikologët e shkollave në nivel të komunës dhe para regjistrimit i marrin informatat e nevojshme për secilin nxënës me nevoja të veçanta. Të tjerët - rreth 53%, kanë deklaruar se nuk bashkëpunojnë me askënd jashtë shkollës.
- Brenda institucionit të AAP, të gjithë drejtorët deklaruan se bashkëpunojnë mësimdhënësit me drejtorin, kujdestarin dhe psikologun apo pedagogun e shkollës rreth mbështetjes së NNV. Po ashtu, ata deklarojnë se NNV mbështeten edhe nga nxënësit e tjerë të klasës dhe shkollës.
- Vetëm 15,3% të drejtorëve kanë deklaruar se për NNV hartohen PIA, në mbështetje edhe të mësimdhënësve mbështetës, ndërsa të tjerë deklaruan se zbatohet qasje individuale, por nuk hartohen planet individuale.
- Të gjithë drejtorët kanë deklaruar se mësimdhënësit nuk kanë ndjekur ndonjë trajnim për gjithëpërfshirje apo për nevoja të veçanta të nxënësve.
- Shumica nga drejtorët potencuan faktin se certifikatat apo diplomat që iu lëshohen nxënësve me nevoja të veçanta nuk kanë ndonjë rubrikë të veçantë që simbolizon se nxënësi ka nevoja të veçanta, përderisa në ditar ekziston një rubrikë e tillë dhe në bazë të certifikatës apo diplomës nuk mund të identifikohen se janë nxënës me nevoja të veçanta.

Sugjerimet e drejtorëve për ndryshime:

Drejtorët sugjerojnë se, për realizimin me sukses të përfshirjes së NNVA në AAP, është e rëndësishme të bëhen disa ndërhyrje sistemore, si p.sh:

- Të organizohen trajnime për tërë stafin e shkollës - që nga drejtori, mësuesit e deri te punëtorët teknikë, për specifikat e personave me nevoja të veçanta dhe gjithëpërfshirje;
- Mbështetje nga komuna si dhe bursa për nxënës;
- Mësues mbështetës dhe asistentë për nxënës me nevoja të veçanta;
- Infrastrukturë të plotë për qasje fizike në të gjitha hapësirat e shkollës dhe kabineteve;
- Trajnime dhe zbatim të PIA-s;
- Mbështetje për orientim profesional;
- Të na përcjellin të dhënat për nxënës me nevoja të veçanta nga komuna apo shkolla paraprake;
- Dëftesat, diplomat dhe libri amë të identifikohen me shenjë sikurse në ditar - për nxënësit me nevoja të veçanta;
- Përkrahje morale dhe financiare për shkollën;
- Të jepen rekomandime për orientim në karrierë - sipas aftësive të nxënësve;
- Vetëdijesimi i prindërve për pranimin e vështirësive të fëmijëve të tyre;
- Ekipet vlerësuese të identifikojnë rastet dhe të na e përcjellin listën e nxënësve me nevoja të veçanta, me rastin e regjistrimit, në mënyrë që udhëheqja e shkollës të përgatitet për krijimin e kushteve, trajnimin dhe për përgatitjen e mësuesve etj.

Me gjithë faktin se shumica e drejtorëve deklarorin se i pranojnë të gjithë nxënësit, të cilët aplikojnë për regjistrim, gjatë një takimi të rastësishëm me

një prind të fëmijës me nevoja të veçanta, ai shprehi shqetësimin se fëmija i tij nuk e ka vazhduar mësimin në nivelin 3. Prindi deklaroi se “për shkak të gjendjes së fëmijës jam shpërngulur në qytet, ku fëmija im është përfshirë në klasë të rregullt. Pavarësisht vështirësive, ai ka arritur ta përfundojë shkollën fillore. Mirëpo, në shkollë të mesme nuk vazhdon. Pasi është regjistruar në një shkollë profesionale, drejtori më tha se më mirë do të ishte të ndërpriste mësimin, sepse nuk pret rezultate, mësimdhënësit po i pengon gjatë procesit mësimor dhe fëmijët tjerë po e ngucin. Pastaj, jam interesuar për ta regjistruar në një shkollë tjetër, por aty drejtori më tha se ata fëmijë (me nevoja të veçanta) ne nuk i pranojmë - edhe pse unë mendoj se fëmija im do të arrinte rezultate në ndonjë profil të asaj shkolle. Nuk di çfarë të bëj, veç po kërkoj mundësinë të dal jashtë (shtetit) për shkak të kushteve për djalin”.

Me gjithë faktin se këto shkolla kishin të regjistruar dhe integruar nxënës me NVA, mungesa e trajnimeve adekuate dhe mungesa e mbështetjes nga komunitat janë sfida për gjithëpërfshirje dhe sigurim të cilësisë në përputhje me potencialet e nxënësve. Një numër i vogël i nxënësve në AAP vazhdojnë të marrin mbështetje nga mësimdhënësit udhëtues. Ndërprerja e mbështetjes deri në pavarësim të personave me nevoja të veçanta mund të jetë shkakuar edhe për mosvazhdimin e mëtejme të shkollimit dhe përgatitjes së tyre për tregun e punës.

Gjetjet nga intervista me mësimdhënë

Intervistës i janë përgjigjur 21 mësimdhënë, 9 nga ta ishin edhe kujdestarë klase të nxënësve me nevoja të veçanta.

- Në pyetjen se si e kanë pranuar punën me nxënës me nevoja të veçanta, 47.6% e mësimdhënëseve kanë deklaruar se punën me nxënës me nevoja të veçanta e kanë pranuar „normal sikurse edhe me nxënësit tjerë”, 28.5% „si punë jo e lehtë” dhe 23.8% „punë e vështirë, dhe „me frikë - si të punojë, si t’i qasem”. Por, të gjithë deklarohen „tani nuk e kam problem, jam mësuar”, mirëpo disa nga

ta deklarojnë se „së paku nxënësit ta mësojnë shkrim-leximin para se të vijnë në këtë nivel”.

- Lidhur me bashkëpunimin, rreth 71.4% kanë deklaruar se nuk konsultohen me askënd rreth punës me NNV, ndërsa të tjerët, 23.8%, pohojnë se konsultohen me psikologun apo pedagogun e shkollës, 30% me kujdestarin e klasës; 19 % me drejtorin; 14.2% me mësimdhënësit udhëtues nga Qendrat Burimore dhe 12.8% deklaruan se bashkëpunojnë me prindërit e nxënësve. Ndërsa, vetëm 14.2% nga mësimdhënësit kanë deklaruar se hartojnë plane individuale (PIA) në bashkëpunim me mësimdhënësit mbështetës për nxënësit me nevoja të veçanta.
- Sa i përket përfshirjes në praktikën profesionale, mësimdhënësit deklaruan se nxënësit përfshihen në praktikën profesionale sikurse edhe nxënësit e tjerë. 38.2% deklaruan se shumë me interesim dhe dëshirë nxënësit me NV përfshihen në praktikën profesionale, ndërsa 47.6% deklaruan se mungojnë asistentët për mbështetjen e NNV, kurse 14.2%- se NNV janë vetëm vëzhgues gjatë praktikës profesionale.
- Rreth 28.5% e mësimdhënësve mendojnë se disa nga nxënësit nuk janë në drejtimin e duhur profesional, ndërsa rreth 61% mendojnë se janë në profilin e duhur - aq sa ofron shkolla. Të tjerët nuk kanë dhënë përgjigje.
- Ndërsa, rreth rezultateve të nxënësve, mësimdhënësit janë përgjigjur: Disa nga nxënësit kanë arritur rezultate shumë të mira dhe janë të pavarur, mund të menaxhojnë edhe ndonjë biznes nga fusha përkatëse profesionale; mund të punojnë si ndihmës profesionalë; por disa mësimdhënës shprehen skeptikë se NNV mund të inkuadrohen në punë, duke potencuar nivelin e dëmtimit të nxënësve.
- Sa i përket përgatitjes profesionale për gjithëpërfshirje, të gjithë mësimdhënësit kanë deklaruar se nuk kanë marrë pjesë në ndonjë program trajnimi për gjithëpërfshirje apo trajnim për qasje ndaj

specifikave të nxënësve me nevoja të veçanta. 28.5% të mësimitdhënësve kanë pohuar se kanë kërkuar trajnime të tilla.

Sugjerime nga mësimitdhënësit:

- Më shumë përkushtim për gjithëpërfshirje nga udhëheqja e shkollës dhe mësimitdhënësit;
- Punësimi i asistentëve për mbështetje të nxënësve me NVA;
- Të stimulohen ndërmarrjet private për punësimin e personave me NV;
- Më shumë mbështetje profesionale nga komunat;
- Trajnime për gjithëpërfshirje dhe për qasje ndaj nxënësve me nevoja të veçanta, individualizim të mësimit;
- Mbështetje nga mësimitdhënësit udhëtues;
- Hartim të PIA-s;
- Punësim i psikologut në shkollë;
- Hapësirë për mësimit plotësues;
- Të përcillen dosjet e nxënësve nga mësimitdhënësit paraprakë.

Gjetjet tregojnë se mësimitdhënësit janë të informuar për të drejtat e nxënësve me nevoja të veçanta për përfshirje në arsim, por nuk kanë përgatitje profesionale për qasje dhe gjithëpërfshirje. Asnjëri nga ta nuk ishte përfshirë në ndonjë program trajnimi për specifikat e nxënësve me nevoja të veçanta, mësimitdhënie të diferencuar apo gjithëpërfshirëse. Vetëm një numër i vogël nga ta bashkëpunojnë me mësimitdhënësit udhëtues.

Gjetjet nga intervista me nxënës me nevoja të veçanta të përfshirë në shkolla profesionale

Intervistat janë zhvilluar edhe me 8 nxënës me nevoja të veçanta të përfshirë në AAP, në 5 shkolla të ndryshme, nga të cilët kemi tentuar të marrim përgjigje në disa pyetje:

- Në pyetjen se si po ndihesh në shkollë, të gjithë janë përgjigjur „shumë mirë”, gjë që dukeshin të kënaqur gjatë bisedës. „Mësuesit më duan”, „shokët -shoqet më duan”, ishin disa nga përgjigjet e tyre. Por, njëri nga ta u deklarua se „po më ngucin në oborr të shkollës, por unë nuk merrem me ta - e shikoj punën time”. Ndërsa të gjithë u deklaruan se u pëlqen shkolla dhe vijnë me dëshirë.
- Lidhur me përcaktimin për profilin dhe profesionin e ardhshëm, se „a u pëlqen dhe pse”, nxënësit janë përgjigjur: “Po, më pëlqen, sepse do të punoj në biznesin e familjes sime (për instalim të nxehjes)”; “Po, më ka pëlqyer mjekësia – infermiera, por për shkak të gjendjes sime kam zgjedh farmacinë, është më adekuat për mua”; “Po, në shkollë kam mësuar të bëj ëmbëlsira dhe do të punoj në ëmbëltore, furrë të bukës”; “Po, do të punoj në fermë”, etj. Por, edhe disa nga nxënësit deklarorin se u pëlqejnë profesione të tjera nga ato profile që ishin përcaktuar, si p.sh „mua më pëlqen të bëhem police”; “Kam ardhur në këtë shkollë sepse gjithmonë më ka pëlqyer vendi (Gurakoci)”; “Unë veç po vij këtu, se mua më pëlqen të vizatoj dhe pikturoj” etj.
- Ndërsa, sa i përket infrastrukturës së shkollës, njëra nga nxënëset me dëmtime fizike deklaroi: “Në kabinet nuk mund të shkoj, vetëm në klasë. Disa profesorë i sjellin pajisjet këtu në klasë për shkakun tim, po më vjen keq se po mundohen shumë, po u del shumë punë me mua. As tabelën s’mund ta përdori. Tani nuk udhëtoj, banoj afër, sepse një donator më paguan banesën dhe më jep bursë. Shoqet më ndihmojnë shumë, asistent as nuk kisha dashur. Kërkoj nga shteti të sigurojë transport për nxënësit me nevoja të veçanta, të rregullojë infrastrukturën brenda shkollës (tualetin, ashensorin, pajisje më të

përshtatshme, sepse s'mundem të lëviz shpejt, pajisje për incizim, sepse s'mundem të marr shënime''- ishte deklaratë e një nxënëseje me dëmtime fizike.

- Të gjithë nxënësit deklaroheshin se u pëlqen të bëjnë punë praktike. "Kënaqem'', u deklarua një nxënës.

Sipas gjetjeve, një numër i konsiderueshëm i nxënësve nuk janë në profilin e duhur, bazuar në mundësitë, aftësitë dhe dëshirat e tyre, por përcaktimi i tyre profesional ka qenë i varur nga mundësitë e dhëna për regjistrim apo edhe shkaqe të tjera. Një drejtor është deklaruar se "vetëm ne i pranojmë këta fëmijë'', gjë që dëshmon se NNV nuk mund të kenë qasje në çdo shkollë profesionale.

Gjetjet nga intervista me profesionistët e Qendrave për Orientim në Karrierë

Lidhur me orientimin profesional të NNV, kemi intervistuar edhe 3 profesionistë të Qendrave për Orientim në Karrierë, në tri shkolla. Sipas gjetjeve, këto qendra deri kohën kur është bërë hulumtimi, nuk e kishin në planin e tyre orientimin profesional të nxënësve me nevoja të veçanta arsimore dhe asnjëherë nuk ishin marrë me orientimin profesional të nxënësve me nevoja të veçanta. Mirëpo, gjatë diskutimit me ta, u nxit ideja që në planin e tyre të punës të përfshihen edhe NNVA. Po ashtu, ata parashtruan nevojën për trajnime shtesë të tyre rreth specifikave të nxënësve me nevoja të veçanta, identifikimin e tyre dhe përshtatjen e profesioneve sipas aftësive dhe mundësive të nxënësve, si dhe bashkëpunimin e tyre me ekipet vlerësuese komunale, në mënyrë që në të ardhmen të jenë të gatshëm për mbështetje edhe të nxënësve me NVA. Madje, njëra nga ta ishte edhe trajnere për profesionistët e Qendrave për Orientim në Karrierë, e cila premtoi se *në programin e trajnimit do të përfshijë edhe modulën për orientim të nxënësve me nevoja të veçanta arsimore.*

Përfundim

Bazuar në gjetjet e hulumtimit, mund të përfundojmë se:

- Numri i nxënësve me NVA, të cilët regjistrohen në shkollat profesionale publike në Kosovë, është i vogël, krahasuar me numrin e nxënësve që e përfundojnë arsimin e mesëm të ulët;
- MASht-i nuk e ka zbatuar Planin Strategjik për rritjen e gjithëpërfshirjes në AAP, nuk ka krijuar mekanizma për vlerësimin e të gjithë fëmijëve me NVA, dhe nuk ka një sistem të qëndrueshëm të mbështetjes dhe monitorimit të arsimit të nxënësve për të gjitha nivelet e sistemit të arsimit;
- Nxënësit me nevoja të veçanta arsimore nuk marrin mbështetje nga ekipet profesionale për orientim profesional dhe nuk bashkëpunojnë me shkollat profesionale për mbështetjen e fëmijëve;
- Nxënësit me NVA kryesisht pranohen në shkollë për shkak të mungesës së konkurrencës dhe pastaj ekupe brenda shkollave dhe në bashkëpunim me prindërit e nxënësve përcaktojnë profilin për nxënësit;
- Mbështetja profesionale, por edhe materiale, nga DKA-të në shumicën e rasteve ndërpritet pas përfundimit të shkollimit të mesëm të ulët;
- Infrastruktura e shkollës përshtatet brenda mundësive të shkollës, për qasjen më të lehtë të nxënësve, por për nxënësit me dëmtime fizike shumica e hapësirave brenda shkollave mbeten të paqasshme;
- Mësimdhënësit dhe stafi tjetër në shkolla profesionale nuk kanë marrë pjesë në ndonjë program trajnimi për gjithëpërfshirje;
- Nxënësit me NVA nuk kanë asistent që do t'i mbështeste gjatë procesit arsimor dhe praktikës profesionale;
- Numër shumë i vogël i nxënësve të përfshirë në AAP mbështeten nga mësimdhënësit udhëtues dhe hartohet PIA (vetëm rreth 14%);

- Shkolla nuk ka informata paraprake (dosje të nxënësve, vlerësim nga ekipet vlerësuese) për përgatitje dhe planifikim të përfshirjes së NNVA dhe dokumentacioni (dëftesa, diploma) nuk identifikon se nxënësi ka nevoja të veçanta;
- Disa nga nxënësit e përfshirë në shkollat profesionale kanë arritur rezultate të mira në mësim dhe mund të jenë konkurrentë në tregun e punës, por pjesa më e madhe e tyre ka dilema se mund të punojnë të pavarur;
- Shkollat nuk lidhin marrëveshje bashkëpunimi me punëdhënës për punësimin dhe mbështetjen e NNVA etj.
- Profesionistët e Qendrave për Orientim në Karrierë nuk e kishin në planin e tyre edhe orientimin profesional për nxënësit me nevoja të veçanta arsimore;

Bazuar në këto gjetje, mund të konkludojmë se niveli i mbështetjes ndërinstitucionale për përfshirje të NNVA në AAP është shumë i ulët - kryesisht nuk u mohohet e drejta për regjistrim në shkollë, por as edhe nuk u ofrohet stimulim dhe mbështetje e veçantë për vazhdimin e shkollimit të mesëm të lartë.

Rekomandime

- MASHTI të hartojë kornizë ligjore për mbështetje të shkollave profesionale për përfshirje të NNVA;
- DKA-të të funksionalizojnë ekipet vlerësuese për vlerësimin e NNV, të përcjellin vlerësimet e fëmijëve te shkollat profesionale dhe të sigurojnë mbështetje dhe stimulim për NNV në AAP. Të nxisin bashkëpunim ndërekipor për orientim profesional të nxënësve bazuar në mundësitë, aftësitë dhe dëshirat e nxënësit në raport me kriteret e profesionit; të bëjnë marrëveshje bashkëpunimi me DKA-të tjera për shkëmbim të nxënësve, sipas nevojave të nxënësve për profile më të përshtatshme;

- Shkollat profesionale të bashkëpunojnë me DKA-të për sigurimin e numrit të nxënësve, të cilët do të përfshihen në shkolla dhe profile të caktuara, të bëjnë planifikimin për mbështetje të nevojshme profesionale dhe infrastrukturore, të krijojnë marrëveshje bashkëpunimi me punëdhënës për praktikën profesionale, punësimin dhe mbështetje profesionale për personat me nevoja të veçanta arsimore, si dhe të krijojnë fleksibilitet duke përshtatur programet dhe kohëzgjatjen e tyre, varësisht nga nevojat e nxënësve;
- Mësimdhënësit e shkollave profesionale të përfshihen në programe trajnimi për gjithëpërfshirje dhe programe specifike të nevojshme;
- Qendrat për Orientim në Karrierë të bashkëpunojnë me ekipet vlerësuese komunale, t'i mbështesin nxënësit, prindërit dhe shkollat profesionale për orientim profesional të nxënësve me nevoja të veçanta, sipas aftësive, mundësive, interesave të tyre dhe kritereve të profesionit;
- DKA-të dhe shkollat profesionale të bashkëpunojnë me organizatat e biznesit, të krijojnë mundësi për profilizim dhe të krijojnë profile - profesione më të përshtatshme për nxënësit me nevoja të veçanta arsimore;
- Të organizohen fushata vetëdijesuese për prindërit e FNVA që të sigurojnë mbështetje për vazhdimin e arsimimit të fëmijëve të tyre.

REFERENCAT

- Booth, Toni & Ainscow (përshtatur nga Dr. Naser Zabeli, MA Lulavere Behluli), 2011, Indeksi për gjithëpërfshirje, Prishtinë, Save the Children.
- British Council (2014). Inkluzioni në Arsimin e Mesëm Profesional, Shkup, marrë nga https://www.britishcouncil.mk/sites/default/files/inclusion_in_secondary_vocational_education_handbook_eng.pdf (shkarkuar më 02.02.2020)

- Dedic.R.Z: The Status of Inclusive Education in Croatian VET schools Based on the results of baseline study „Regional Support for Inclusive Education, IDIZ (shkarkuar më 28.01.2020)
- European Agency for Development in Special Needs Education (2013). European Patterns of Successful Practice in Vocational Education and Training – Participation of Learners with SEN/Disabilities in VET. Marrë nga https://www.european-agency.org/sites/default/files/european-patterns-of-successful-practice-in-vet_vet-report_en.pdf. (30.12.2019)
- European Agency for Development in Special Needs Education (2012). 20 key factors for successful vocational education and training. Marrë nga <https://www.european-agency.org/sites/default/files/20KeyFactors14-EN.pdf>. (03.01.2020).
- European Agency for Special Needs and Inclusive Education (2013). Vocational Education and Training: Policy and Practice in the field of Special Needs Education. Marrë nga <https://www.european-agency.org/projects/vet>. (30.12.2019).
- Konventa mbi të Drejtat e Personave me Aftësi të Kufizuar: Prishtinë, (përkthim), 2008.
- Oda Ekonomike Amerikane në Kosovë,(2018): Arsimi dhe Tregu i Punës në Kosovë dhe Bashkim Evropian, Projekti “Zhvillimi i Sektorit Privat përmes zbatimit të MSA”. Marrë nga <https://www.amchamksv.org/wp-content/uploads/2019/0>. (04.01.2020).
- Rrjeti i Kosovës për Arsim dhe Punësim - KEEN, (2019) Arsimi dhe Aftësimi Profesional në Kosovë: Sfidat dhe mundësitë, Prishtinë. Marrë nga <http://www.keen-ks.net>. (06.01.2020).
- MASHT, (2011), Ligji për Arsimin Parauniversitar. Prishtinë.
- MASHT, (2016), Korniza Kurrikulare për Arsimin Parauniversitar të Republikës së Kosovës (e rishikuar). Prishtinë.
- MASHT, (2013), Ligji për Arsimin dhe Aftësimin Profesional. Prishtinë.
- MASHT, (2014), Udhëzim Administrativ për themelimin e Agjencisë për Arsim dhe Aftësim Profesional. Prishtinë.

- MASHT, (2016), Plani Strategjik për Organizimin e Arsimit Gjithëpërfshirës të Fëmijëve me Nevoja të Veçanta Arsimore në Arsimin Parauniversitar në Kosovë 2017-2021. Prishtinë.
- MASHT,(2018), Statistikat e Arsimit në Kosovë 2017-2018. Prishtinë.
- MASHT,(2019), Statistikat e Arsimit në Kosovë 2018-2019. Prishtinë.
- MASHT,(2020), Statistikat e Arsimit në Kosovë 2019-2020. Prishtinë.
- MASHT,(2021), Statistikat e Arsimit në Kosovë 2020-2021. Prishtinë.
- <https://www.koha.net/arberi/147308/shkollat-profesionale-ne-kosove>. (shkarkuar më 02.01.2020).
- <https://pedagogjia.wordpress.com/pedagogji-speciale/e-drejta-per-arsimim-te-femijeve-dhe-te-rinjve-me-nevoja-te-vecanta-arsimore> (shkarkuar më 04.01.2020).
- <https://www.amchamksv.org/wp-content/uploads/2019/02/ALB-Arsimi-dhe-tregu-i-punes-ne-Kosove-dhe-BE.pdf> (shkarkuar më 05.01.2020).